

Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Б. ДЖАМГЕРЧИНОВ АТЫНДАГЫ ТАРЫХ,
ЭТНОЛОГИЯ ЖАНА АРХЕОЛОГИЯ ИНСТИТУТУ**

Д 07.23.671 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШИ

Кол жазма укугунда
УДК: 947. 1/9 (575.2)

Курманалиев Кубатбек Аманович

**КЫРГЫЗСТАНДЫН ХХ КЫЛЫМДЫН 20-30-ЖЫЛДАРЫНДАГЫ
АДМИНИСТРАТИВДИК-АЙМАКТЫК ТҮЗҮЛҮШҮ**

07.00.02 – Ата Мекен тарыхы

**Тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу
үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ**

Бишкек – 2024

Диссертация И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин жалпы тарых жана эл аралык мамилелер кафедрасында аткарылды

Илимий жетекчи:

Усупова Назира Станбековна

тарых илимдеринин доктору, И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Жалпы тарых жана эл аралык мамилелер кафедрасынын профессордун милдетин аткаруучусу

Расмий оппоненттер:

Болпонова Асыл Бактыбековна

тарых илимдеринин доктору, доцент, Кыргыз Республикасынын президентине караштуу Ж. Абдрахманов атындагы Мамлекеттик башкаруу академиясынын Мамлекеттик жана муниципалдык башкаруу кафедрасынын доценти

Сырдыбаев Туратбек Токтобекович

тарых илимдеринин кандидаты, доцент, Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Тарых жана чөлкөм таануу институтунун директору.

Жетектөөчү мекеме:

И. Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университетинин Гуманитардык жана коомдук илимдер кафедрасы. Дареги: 720044, Бишкек ш., Ч. Айтматов пр., 66.

Диссертация 2024-жылдын 29-ноябрында саат 15.30да Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Б. Джамгерчинов атындагы Тарых, археология жана этнология институтуна караштуу тарых илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоого уюштурулган Д 07.23.671 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. *Дареги:* 720033, Бишкек ш., Фрунзе көч., 547. Диссертацияны коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду: <https://vc.vak.kg/b/072-7sm-mcz-hia>

Диссертация менен Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (720033, Бишкек ш., Жибек Жолу пр., 394) жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын (720010, Бишкек ш., Чүй пр., 265а) илимий китепканаларынан, ошондой эле КРП Улуттук аттестациялык комиссиясынын «<https://vak.kg/dissertacionnye-sovety/lk-d-07-23-671/>» сайтынан таанышууга болот.

**Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы
тарых илимдеринин доктору**

Карыева А. К.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Кыргызстандын ХХ кылымдын баш чениндеги тарыхы ири окуяларга өтө бай мезгил болуп саналат. Ал адамзаттын тарыхын өзгөрткөн, азыркы цивилизациялык өнүгүүнүн негизин түзгөн глобалдуу масштабдагы окуялар менен байланышкан. Тарыхый процесстерди концептуалдуу түшүнүү, аны кыргыз коомунун өнүгүүсүнүн реалдуу жыйынтыктарын жана азыркы мезгилдин маанилүү маселелери менен салыштыруу иликтөөнүн өзөгүн түзөт.

Бүгүнкү күндө мамлекеттүүлүктү изилдөөдөгү объективдүү талдоону талап кылган актуалдуу маселелердин бири – кыргыз элинин адегенде автономиялуу область, автономиялык, андан кийин союздук республика статусундагы мамлекеттүүлүгүнө ээ болуу маселеси жана мамлекеттүүлүк мезгилиндеги Кыргызстандын административдик түзүлүшү болуп саналат. Биринчиден, дал ушул ырааттуу кадамдар 1991-жылы мамлекеттик көз карандысыздыкты алууда укуктук негиз болуп калды. Экинчиден, эгемендик алгандан бери 30 жылдан ашык убакыт өтсө да, Кыргызстанда улуттук-мамлекеттик түзүлүштүн эң татаал процесстери аягына чыга элек, муну Кыргызстандын Негизги Мыйзамына киргизилген бир катар өзгөртүүлөр жана толуктоолор далилдеп турат. Бул маселе “2026-жылга чейин Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн Улуттук программасында” чагылдырылган, административдик-аймактык түзүлүштү реформалоо артыкчылыктуу багыттардын бири катары аныкталган, анткени азыркы учурда региондорду өнүктүрүүдө чоң диспропорциялар, башкаруу деңгээлдеринин ортосунда башкаруучулук ажырым, региондор аралык байланыштын начардыгы, ресурстардын борбордо топтолушу жана региондордун декапитализациясы белгиленген.

Үстүбүздөгү жылы Кара-Кыргыз автономиялуу областынын түзүлгөнүнүн 100 жылдыгы белгиленип жатканда маселенин маанилүүлүгү артып жаткандыгы шексиз. КР Президентинин “Кара-Кыргыз автономиялуу облусунун түзүлгөндүгүнүн 100 жылдыгын белгилөө жөнүндө” жарлыгында кыргыз эли жана анын түпкүлүктүү аймагы автономия менен чектелген жаңы өз алдынча мамлекеттик түзүлүштүн алкагында бириктирип, элдин туруктуу аймактык, экономикалык жана маданий жактан жалпы биригүүсүнө өбөлгө түзүп, социалдык-экономикалык кайра түзүү жана элди улутка консолидациялоо процесстерин тездеткени белгиленген.

Административдик-аймактык түзүлүштү реформалоонун негизги багыты Кыргыз Республикасынын административдик-аймактык түзүлүшүнүн жаңы модели эки курамдык бөлүктү: биринчиси бийликтин натыйжалуу вертикалын түзүүгө мүмкүндүк берүүчү мамлекеттик башкаруунун жаңыланган системасын түзүүнү, экинчиси башкаруу системасын реформалоону ишке ашырууга мүмкүндүк берүүчү жаңы административдик-аймактык бөлүүнү камтыйт. Бул максатты ишке ашырууда ХХ кылымдын 20-30-жылдарындагы

мамлекеттүүлүктүн калыптанышынын тарыхый тажрыйбасына таянуу жана пайдалануу маселени чечүүнүн натыйжалуу жолдорунун бири катары кызмат кылат.

Илимий иште аныкталган жана талданган материалдарды талдоо азыркы мезгилде ишке ашырылып жаткан Кыргыз Республикасындагы мамлекеттик түзүлүштүн актуалдуу проблемалары ХХ кылымдын 20-30-жылдарындагы кыргыз мамлекеттүүлүгүн түзүү учурунда келип чыккан жана чечилген көйгөйлөр менен көп жагынан шайкеш келерин көрсөтөт.

Ушуга байланыштуу Кыргызстандагы мамлекеттик түзүлүштүн алгачкы кадамдарынын бай тажрыйбасын ар тараптуу изилдөө жана эске алуу административдик-аймактык түзүлүштү реформалоонун заманбап процесстерин ийгиликтүү ишке ашыруу үчүн өзгөчө мааниге жана актуалдуулукка ээ.

Диссертациянын темасынын ири илимий программалар (долбоорлор) жана илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Диссертациялык иш демилгелүү эмгек болуп саналат.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Изилдөөнүн *максаты* – совет бийлигинин алгачкы жылдарында улуттук мамлекеттүүлүккө умтулуу жана түптөө мезгилиндеги административдик-аймактык бөлүштүрүү процессинин тарыхын изилдөө болуп саналат.

Изилдөөнүн максатына жетүү үчүн төмөндөгүдөй *милдеттер* коюлган:

1. Советтик жана постсоветтик доорлорго тиешелүү илимий эмгектерге тарыхнаамалык талдоо жүргүзүү;

2. Диссертациялык иштин темасы боюнча тарыхый булактарды аныктоо жана аны ачып берүүдөгү маанисин көрсөтүү;

3. Изилдөөнүн илимий теориялык негизин жана методологиясын аныктоо;

4. Түркстан АССРнин курамындагы административдик-аймактык түзүлүштүн өзгөчөлүгүн ачып берүү;

5. Кара-Кыргыз автономиялуу областынын түзүлүшү, административдик бөлүнүшүн талдоо;

6. Кыргызстандагы округдук-болуштук башкаруунун өзгөчөлүктөрүн аныктоо;

7. Кыргызстандагы райондоштурууга түрткү болгон себептерди талдоо;

8. Административдик-аймактык бөлүнүштүн кантондук түзүлүшүнө өтүүнүн себептерин жана натыйжаларын ачып берүү.

Изилдөөнүн хронологиялык алкагы, изилдөө объектисине ылайык, ХХ-кылымдын 20-30-жылдарын, Кара-Кыргыз Автономиялык областынын, андан кийин Кыргыз Автономиялуу Республикасынын калыптануу жана өнүгүү мезгилин камтыйт.

Изилдөөнүн илимий жаңылыктары:

1. Кыргызстандын ХХ кылымдын 20-30-жылдардагы административдик аймактык түзүлүшүнө байланыштуу Кыргыз Республикасынын Борбордук Мамлекеттик архиви менен Кыргыз Республикасынын коомдук-саясий

документтер архивинин фондундагы материалдар алгачкылардан болуп илимий диссертациянын деңгээлинде изилденди жана илимий айлампага киргизилди;

2. Биринчи жолу изилденип жаткан мезгилдеги Кыргызстандын административдик-аймактык түзүлүшүнүн калыптанышына жана өзгөрүшүнө шарт түзгөн бир катар тарыхый, географиялык, социалдык-экономикалык, саясий факторлор каралды.

3. Архивдик жаңы тарыхый документтердин негизинде Кыргызстандын Түркстан АССРнин курамындагы жана Кара-Кыргыз автономиялуу областынын аймактык түзүлүшү аныкталды.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын практикалык мааниси. Илимий изилдөөнүн материалдары жана корутундулары Кыргызстандын коомдук-саясий тарыхын, анын административдик-аймактык түзүлүшүнүн тарыхын, башкаруу системасын толуктоого жардам берет. Аныкталган жана илимий жүгүртүүгө киргизилген архивдик материалдар өлкөбүздүн тарыхынын булак базасын толуктайт. Диссертациялык иштин натыйжалары Кыргыз Республикасында административдик түзүлүштү реформалоо жолунда бир нече аспектилерди эске алына турган көрсөтмө катары колдонсо болот. Мындан тышкары диссертациядагы материалды окуу жайларында Ата Мекендин тарыхын окутуу практикасында колдонууга болот.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору:

1. Административдик-аймактык түзүлүштүн принциптери жана формалары ар бир мамлекеттин эң маанилүү элементи экенин адамзаттын тарыхы ачык-айкын көрсөтүп турат. Ал өлкөнүн саясий, социалдык-экономикалык, маданий өнүгүшүнүн милдеттерин чечүүдө, калктын турмуш деңгээлин жогорулатууда маанилүү роль ойнойт.

2. Совет бийлигинин орношу менен Кыргызстан Түркстан АССРнин курамына кирип, мурдагы Түркстан генерал-губернаторлугунун мезгилиндеги: Закаспий, Самарканд, Жети-Суу, Сыр-Дарыя жана Фергана обасттарынан турган административдик бөлүнүштү өзгөртүүсүз сактап калган. Областтар кезегинде уезддерге жана болуштуктарга бөлүнгөн.

3. 1918-жылы Совет бийлиги орногондон кийин азыркы Кыргызстандын аймагы Түркстан АССРнин курамына киргизилген. Түркстанда узак убакыт бою падышачылык тарабынан түзүлгөн аймактык бөлүнүү сакталып турган. Бирок бул административдик-аймактык түзүлүш социалдык-экономикалык кайра курууларды ишке ашырууну кыйындаткан, ага байланыштуу 1920-жылы эле Орто Азияны улуттук-аймактык бөлүштүрүү, ошону менен бирге өз алдынча автономия түзүү маселеси коюлуп келген.

4. 1920-жылы эл каттоо жүргүзүлүп, анын жүрүшүндө экономикалык маалыматтар менен бирге улуттук-этникалык курамы жөнүндө маалыматтар алынган. Кээ бир болуштуктарда (Фергана өрөөнүнүн болуштуктары жана бир катар башка болуштуктар) ар кандай себептерден улам эл каттоо жүргүзүлгөн эмес.

Тилекке каршы, бул эл каттоо аймактагы иштин чыныгы абалын көрсөткөн жок. Улуттун аныктамасын ар кандай чечмелөөгө жол берилип, бир

катар учурларда Түркстандын улуттук курамы жөнүндөгү маалыматтар атайылап бурмаланган.

Мындан тышкары, көп учурда кыргыздар менен казактар бир графага (казактар) киргизилип, кыргыздардын санын бир топ кыскарткан.

Бул көрүнүштүн негизги себептери: калктын көпчүлүгүнүн киргизилген улут түшүнүгүн билбегендиги, тургундардын сабатсыздыгы, уруулук калдыктардын сакталышы ж.б.у.с. Кыргыздардын бир кыйла бөлүгү өздөрүн уруулук мүнөзүнө жараша аташкан. Натыйжада, бул каталар 1920-жылдагы эл каттоодо бир топ так эместиктерге алып келген.

5. XX кылымдын 20-30-жылдарында кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн түптөлүшү өлкөнүн коомдук-саясий турмушундагы эң маанилүү окуя болуп калды. Ал жергиликтүү деңгээлде мамлекеттик бийликти уюштуруунун эффективдүү формаларын калыптандырууга, мамлекеттик башкаруу системасын өркүндөтүүгө гана эмес, ошондой эле коомдук турмуштун бардык чөйрөлөрүндөгү прогрессивдүү практикалык кайра түзүүлөрдүн негизин түздү.

6. Кара-Кыргыз Автономиялуу Областын түзүүдө административдик түзүлүш маселеси райондук жана уездик-болуштук бөлүнүштөрдүн пайдасына чечилген, анын себептери географиялык-климаттык шарттарды, ошондой эле экономикалык факторлорду, мисалы, көчмөн жана отурукташкан райондордо соода байланышын эске алуу болгон. Ошону менен бирге округдук-райондук-болуштук жана уездик-болуштук бийликтерди кармоого да каражат каралган.

7. Областын автономиялуу республикага айланышы менен бийликке жергиликтүү калкты мамлекеттик ишке тартуу боюнча жаңы милдеттерди койгон. Мындан тышкары жер маселеси, жайыттарды пайдалануу көйгөйлөрү курч болгон. Ушуга байланыштуу кантондук бөлүнүү жөнүндө чечим кабыл алынган. Мындан тышкары, экономикалык байланыштар жана табигый-географиялык шарттар да эске алынган. Натыйжада 7 кантон түзүлүп, алар 52 болуштукка жана 455 айылдык кеңешке бөлүнгөн.

8. Жаңы болуштуктарды уюштуруу жана административдик түзүлүштүн кантондук системасына өтүү процессинде областтык райондоштуруу комиссиясы айрым волосттор боюнча такталбаган, эскирген маалыматтарды көп колдонгон. Каракол-Нарын районунун так чек араларынын чиймелери болгон эмес.

Ош округунда ар кандай себептерден (карталардын жана башка документтердин жоктугунан) райондоштуруу боюнча кызматкерлер кээ бир волосттордун болжолдуу административдик чектерин дагы белгилей алган эмес. Мамлекеттик түзүлүштүн кызыкдар тараптары менен алдын ала атайын келишим түзүлбөгөндүктөн Өзбекстан менен талаштуу аймактардын конкреттүү жайгашкан орду аныкталган эмес.

9. 1928-жылы райондук бөлүштүрүүгө өтүү башталып, 1929-жылга карата Кыргыз АССРинин аймагы 1 округ, 5 кантон, 13 район, 29 болуштукка жана 441 айылдык кеңешке бөлүнгөн. Бирок 1930-жылы кантондук бөлүнүш жоюлуп, Кыргыз АССРинин аймагы райондорго, алар айылдык кеңештерге бөлүнгөн.

Биздин оюбузча, административдик-аймактык түзүлүштүн мындай тез-тез өзгөрүшү бийликтин Кыргызстандын аймактарынын социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн бардык өзгөчөлүктөрүн толук эсепке албастан, бул маселеге үстүртөн мамиле кылганынан улам келип чыккан. Бул тажрыйбаны, каталарды жана кемчиликтерди Кыргызстандын административдик-аймактык түзүлүшүн реформалоонун заманбап процесстеринде эске алуу өтө маанилүү.

Издөнүүчүнүн жеке салымы: Диссертациянын темасы боюнча архивдик материалдар аныкталып, алардын айрымдары илимий чөйрөгө биринчи жолу киргизилди. Мындан тышкары, каралган мезгилдеги административдик-аймактык түзүмүнүн калыптануу процесстеринин этаптары аныкталып, алардын тез-тез өзгөрүшүнүн себептери аныкталды.

Изилдөөнүн натыйжаларынын апробацияланышы. Диссертациялык изилдөөнүн айрым жыйынтыктары, маанилүү сунуштары: “Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн эгемендүүлүгү, аймакты өнүктүрүүдөгү заманбап билим берүүнүн жана илимдин орду”, “Тарыхый эс тутум элдин биримдигинин фактору катары”, “Тарыхый эс тутум: саясий куугунтуктар жана анын кесепеттери”, “Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн өнүгүүсүнүн негизги маселелери: башаты, азыркы абалы жана келечеги”, “Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн кайра жаралуусу: тарых адамдар, фактылар” – аттуу эл аралык жана республикалык илимий-практикалык конференцияларда апробацияланды.

Диссертациянын жыйынтыктарынын басылмаларда чагылдырылышынын толуктугу: диссертациянын негизги жоболору жана корутундулары Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук аттестациялык комиссиянын илимий иштерге койгон талабына ылайык, атайын рецензиялануучу чет өлкөлүк жана жергиликтүү жыйнактарда 8 макала жарык көргөн.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү. Диссертация киришүүдөн, төрт баптан жана тогуз бөлүмдөн, алардан келип чыккан тыянактардан, жалпы корутундудан, адабияттардын тизмесинен, тиркемелерден турат. Диссертациянын жалпы көлөмү 174 бет.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө теманын актуалдуулугу, изилдөөнүн максаты жана милдеттери аныкталып, изилдөөнүн жаңылыгы, практикалык жана илимий мааниси, коргоого коюлуучу негизги сунуштар, изденүүчүнүн жеке салымы жана диссертациянын апробацияланышы, түзүмү жана көлөмү берилген.

Биринчи бап **“Илимий маселенин тарыхнаамасы”** деп аталып, диссертациялык изилдөө темасы боюнча маалыматтарды, эмгектерди, материалдарды жана илимий басылмаларды талдоого арналган. **“Советтик доордун тарыхнаамасы”** аттуу бөлүмүндө совет доорунда жарыяланган изилдөөлөр кирет. Бул доордогу окумуштуулардын эмгектеринде ХХ кылымдын башындагы Орто Азиядагы улуттук мамлекетке бөлүштүрүү, административдик түзүлүш жана башкаруу аппараттарынын ишмердүүлүктөрү

берилген. Буларга Т. Рыскулов, Д. Л. Златопольская, Ш. З. Уразаева, Е. Воскобойникова, Х. Турсуновдун эмгектери кирет. Маселен, Т. Рыскуловдун эмгегинде Каракол уездинен жаңы Нарын уездин бөлүү идеясы падышалык чиновниктерге таандык болгону, алар кыргыздар үчүн өзгөчө уездди түзүү, ал жерге Пишпек жана Пржевальск уезддеринин бардык түпкү тургундарын сүргүн кылууну сунуш кылышканы, 1917-жылдын Февраль революциясынан улам долбоорду иш жүзүндө ишке ашыруу мүмкүн болбогону тууралуу маалымат берген.

Ушул эле проблемага кыргыз окумуштууларынын изилдөөчүлөрү - А. Г. Зима, О. Акылбеков, Ж. Малабаев, С. М. Кенжебаев, Р. Тургунбеков, К. Нурбеков, А. Джунушев, И. А. Фатьянов ж.б. эмгектерин кошсок болот.

Бул эмгектердин бардыгы Совет бийлигинин мамлекеттик органдарын түзүүдөгү большевиктер партиясынын ишмердигине жогорку баа берүү менен айырмаланат. Ушуга байланыштуу алар изилденип жаткан темага бир жактуу мамиле кылуу менен мүнөздөлөт, каралып жаткан мезгил ичинде үстөмдүк кылган идеология менен негизделгенине карабастан, бул эмгектерде биз таяна турган көптөгөн фактылар бар.

Кыргызстандын эгемендүүлүккө ээ болушу менен өлкөнүн тарыхынын көптөгөн көйгөйлөрүн, анын ичинде мамлекеттүүлүктү өнүктүрүүнү кайра карап чыгуу жана баалоо этабы башталып, анын натыйжасында бир катар жамааттык эмгектер, монографиялар жарык көргөн. Алар диссертациянын темасын тигил же бул даражада кароодо изилдөөлөрдүн **“Постсоветтик доордун тарыхнаамасы”** деп аталган экинчи бөлүмүндө берилет.

Постсоветтик мезгилде жарык көргөн илимий адабияттарда диссертациялык иште талкууланган теманын ар кыл аспектилери чагылдырылган. Аларда олуттуу фактылык материалдар бар, алардын бир катарларында Кыргызстандын аймагындагы райондоштуруу жана административдик-аймактык түзүлүштү түзүү учурунда советтик органдар тарабынан жол берилген кемчиликтердин себептерин аныктоо аракети жасалган. Бул монографиялардын ичинен А. Жуманалиевдин, З. Курмановдун, А. Койчиевдин, Ж. Жунушалиевдин, С. Смадияров, А. Тузов, А. Ормушев, Б.Абытовдун ж.б.эмгектерин белгилөөгө болот.

Ошону менен бирге, XX кылымдын башындагы Кыргызстандын тарыхый абалы жана административдик-аймактык түзүлүшүндөгү өзгөрүүлөр ошол мезгилге чейин өз алдынча изилдөөнүн объектиси катары карала электигин белгилей кетүү керек.

“Илимий маселенин булактык базасы жана методдору” аталган экинчи бап эки бөлүмдөн турат. **“Изилдөөнүн булактык базасы”** аттуу бөлүмдө нормативдик-укуктук документтер, Кыргыз Республикасынын Борбордук мамлекеттик архивинин (КР БМА), Кыргыз Республикасынын Борбордук мамлекеттик саясий документтер архивинин (КР БМСДА) фонддорунун материалдары; Кыргызстандын улуттук-мамлекеттик курулуш процесстери чагылдырылган документалдык жыйнактардан алынган

маалыматтар, жалпыга маалымдоо каражаттарында жарыяланган материалдары да каралат.

Белгилей кетсек, булактардын басымдуу бөлүгүн архивдик материалдар түзөт. Ошентип, Кыргыз Республикасынын Борбордук мамлекеттик архивинде документтердин олуттуу катмары аныкталып, алар диссертацияда талдоого алынган.

Алардын катарына: Кара-Кыргыз автономиялуу областынын кеңешинин биринчи уюштуруу курултайынын материалдары; Кара-Кыргыз Автономиялуу областынын президиумунун областы төрт районго бөлүү жөнүндөгү жана уюштуруу маселеси боюнча кеңешмесинин протоколдору; Кара-Кыргыз Автономиялуу областынын областык аткаруу комитетинин советтик мамлекетти башкарууда эл массасын кеңири тартуу токтому; Бүткүл Россиялык Борбордук Аткаруу Комитетинин Президиумунун алдындагы Кыргыз автономиялуу областынын өкүлчүлүгү жөнүндө жобо; Кара-Кыргыз Автономиялуу областынын райондоштуруу боюнча комиссиясынын иш аракеттери; Кара-Кыргыз Автономиялуу областынын райондоштуруу комиссиясынын чек араларды тактоо боюнча кеңешмеси; КАОнун Борбордук мамлекеттик архивинин чектеринде Өзбек ССРи менен РСФСРдин ортосундагы чек араны тактоо долбоору боюнча КАОнун райондоштуруу комиссиясынын кеңешмеси протоколунун көчүрмөсүн, СССР БАКнын райондоштуруу боюнча комиссиясынын Бүткүл Россиялык Борбордук Аткаруу комитетинин алдындагы КАОнун өкүлчүлүгүнө жөнөтүү жөнүндөгү каты; Райондоштуруу боюнча Комиссиянын иши боюнча маалыматтарды өзгөчө белгилей кетүү керек.

Аныкталган бардык документтер системалаштырылып Кара-Кыргыз автономиялуу облусунун түзүлгөндүгүнүн 100 жылдыгына карата өзүнчө жыйнак болуп басылып чыккан.

“Изилдөөнүн методдору” деп аталган экинчи бөлүмүндө изилдөөнүн объекти, предмети жана методологиясы көрсөтүлөт.

Диссертациялык изилдөөнүн объектиси – Кыргызстандын ХХ кылымдын 20-30 - жылдардагы административдик-аймактык түзүлүшү, Кара-Кыргыз Автономиялуу областынын, андан кийин Кыргыз Автономиялуу Республикасынын түзүлгөн жана өнүгүү мезгили.

Изилдөөнүн предмети: Аталган мезгилдеги Кыргызстандын административдик-аймактык түзүлүшүндөгү өзгөрүүлөр жана алардын натыйжалары.

Ар бир илимий изилдөө өзүнүн принциптерине негизделет жана бир катар жалпы илимий жана атайын илимий методдорду колдонуу менен жүргүзүлөт. Коомдук илимдер үчүн негизгилери – тарыхыйлык жана илимий объективдүүлүк принциптери. Аларды колдонуунун натыйжалуулугу тарыхый фактыларды объективдүү кароого мүмкүндүк берүүчү изилдөө предметинин мүнөзүнүн аны изилдөө этаптарына ылайык келиши менен аныкталат. Бул методологиялык принциптер эмгектин негизин түзгөн.

Тарыхыйлык принциби диалектикалык логиканын жоболоруна негизделет жана конкреттүү тарыхый кырдаалга ылайык фактыларды жана окуяларды кароону камтыйт. Совет бийлигинин алгачкы жылдарында Кыргызстанда административдик-территориялык түзүлүштүн калыптанышына жана өнүгүшүнө баа берүүдө тарыхыйлык принцибине ылайык биринчи кезекте анын алдындагы социалдык-экономикалык өбөлгөлөрдү талдап чыгуу зарыл. Аларга кыскача мүнөздөмө берүү менен төмөнкүлөрдү негизгилер катары карасак болот: 1) капиталисттик мамилелердин алгачкы көрүнүштөрү менен (негизинен дыйканчылык аймактарында) патриархалдык-феодалдык мамилелердин (көчмөн жана жарым көчмөн аймактарда) үстөмдүгү; 2) профессионал өнөр жай пролетариатынын иш жүзүндө жок болушу (ал 1%дан аз болгон); 3) айыл чарба аймактарынын бирдей эмес өнүгүшү; 4) ар түрдүү улуттук курамы (кыргыздар, орустар, украиндер, өзбектер, дунгандар). 5) Россия империясынын Кыргызстандагы колониалдык дэнгээлдеги административдик-аймактык түзүлүшүнө карбастан уруулук бөлүнүштүн сакталышы; 6) социалдык жактан: патриархалдык-уруулук кыргыз жамаатын эки катмарга: карапайым калкка - букарага жана «ак сөөккө» бөлүү. Кыргызстанда калыптанган социалдык иерархия коомдун төмөнкү катмарынын кызыкчылыктарын олуттуу түрдө кемсинткен.

Изилдөөдө теманын динамикасын хронологиялык тартипте, этап-этабы менен кароого мүмкүндүк берген тарыхыйлык принциби мамлекеттик саясаттагы өзгөрүүлөрдү, ошондой эле социалдык-экономикалык чөйрөдө пайда болгон актуалдуу көйгөйлөрдү жыйынтыктоого мүмкүндүк берет. Кара-Кыргыз Автономялуу областын өнүктүрүү, административдик-аймактык түзүлүштөгү кайра курууну талап кылган ар кандай милдеттер бышып жетилген сайын, аларга өз убагында бийлик тарабынан чара көрүүгө умтулуп жатканын ачык көрсөтөт.

Бул принцип кубулуштарды, окуяларды бири-биринен ажырагыс байланышта карап, убакыттын өтүшү менен өзгөрүп турушу, алардын коомдук мамилелер системасындагы ордун аныктоо маанилүү экенин көрсөтүп турат. Негизинен тарыхый кубулуштардын өз ара байланышын жана көз карандылыгын аныктоого жардам берет.

Объективдүүлүк принциби совет доорунда жарыяланган эмгектерге баа берүүдө өзгөчө мааниге ээ, анткени советтик изилдөөчүлөр идеологиялык постулаттарды карманып, окуяларга бир жактуу карашкан. Ушуга байланыштуу, жалпысынан алганда, биздин өлкөнүн тарыхынын Совет мезгилин баалоодо изилдөөлөрдө диаметралдык карама-каршы позициялар кездешиши мүмкүн: же жетишкендиктерди жана оң натыйжаларды бир жагынан артыкчылыктуу талдоо менен же терс, же трагедиялуу факторлорду артыкчылыктуу бөлүп көрсөтүшкөн.

Биздин оюбузча, объективдүүлүк принцибинин ишке ашырылышынын дагы бир формасы болуп Кыргызстандын административдик-аймактык түзүлүшүнүн калыптануу жана өнүгүү тарыхын саясий процесстердин көз

карашынан гана эмес, экономикалык жана социалдык жактан изилдениши зарыл.

Тарых илиминин методологиясында жалпы жана атайын-тарыхый ар кандай изилдөө ыкмалары бар. Изилдөөнүн бардык этаптарында анализдин жана синтездин, индукциянын жана дедукциянын жалпы ыкмалары колдонулду. Өзгөчө-тарыхый методдор: проблемалык-хронологиялык, салыштырмалуу-тарыхый жана структуралык-функционалдык методдор чечүүчү мааниге ээ болду.

Кандай гана тема болбосун, аны кароодо актуалдаштыруу ыкмасын колдонуу зарыл. Бул ыкманы колдонуу менен бул диссертациялык иштин темасынын актуалдуулугу, илимий жана практикалык мааниси далилденди.

Теманы изилдөөдө дагы бир метод – баяндоо, окуяларды жана кубулуштарды, тарыхый инсандардын ишмердүүлүгүн алар жашаган доордун призмасы аркылуу сүрөттөөгө жардам берген баяндоо ыкмасы да колдонулду.

Райондоштуруу жөнүндөгү чечим кандайча, кайсы пленумдарда же кандай токтомдордун негизинде кабыл алынгандыгын, чарбалык турмуштун айрым белгилерин, географиялык шарттарын, калктын уруулук бөлүнүшүн изилдөөдө салыштыруу методу пайдаланылды.

Мындан тышкары, маселени комплекстүү кароо максатында материалды хронологиялык тартипте бөлүп алууга жана айкалыштырууга, анын өнүгүү өзгөчөлүктөрүн жана мыйзам ченемдүүлүктөрүн аныктоого мүмкүндүк берген проблемалык-хронологиялык ыкма колдонулду.

Салыштырмалуу тарыхый метод тарыхтын ар кандай этаптарында каралып жаткан окуяларды салыштырууга, Кыргызстандын аймагын райондоштурууда келип чыккан маселелерди чечүүнүн жолдорун жана каражаттарын аныктоого мүмкүндүк берди. Архивдик материалдарды пайдаланып, монографиялардын жана макалалардын материалдарына кеңири таянуу менен ар кандай этаптардагы процесстерди салыштырып, ишке ашырылып жаткан реформалардын себептерин жана кесепеттерин көрсөтүүгө мүмкүндүк берди.

Кыргызстанда уезддердин, болуштуктардын түзүлүшүн жана түзүлүш механизмдин изилдөөгө мүмкүндүк берген структуралык-функционалдык талдоо изилдөөнүн ажырагыс бөлүгү болуп саналат жана бул маселелер эмгекте коомдук түзүлүштөгү аймактык экономикалык өнүгүүсүндөгү өзгөрүүлөр менен тыгыз байланышта каралган. Мисалы, эмгекте Кыргызстандын аймагынын райондук бөлүнүшүнүн түзүлүшүнө алып келген себептерди, андан соң аймактык түзүлүштүн өзгөрүшүнө жана кантондордун пайда болушуна алып келген себептерди көрсөтүүгө аракет жасалган. Эмгекте ар кайсы жылдардагы аймактык түзүлүш ырааттуу түрдө талданат. Алгачкы эки райондук түзүлүштөн кийин 1924-жылы декабрда жаңы райондоштурууда Пишпекти төрт районго бөлүштүрүү, Ош, Жалал-Абад, Каракол-Нарын райондорунун түзүү каралган.

Ошону менен бирге диссертацияда кантондордун структурасын жана райондоштуруунун жаңы этаптарында да өзгөртүүлөргө дуушар болгон башкаруу органдарынын функциялары кеңири изилдөөгө алынды.

Ошентип, диссертацияда колдонулган принциптердин жана методдордун жыйындысы аныкталган материалды изилдөөгө жана талдап чыгууга, андан жыйынтык чыгарууга, практикалык сунуштарды берүүгө мүмкүнчүлүк түздү.

“Кыргызстандын 20-30-жылдардагы административдик-аймактык түзүлүшүндөгү өзгөрүүлөр”, – деп аталган үчүнчү бап эки бөлүмдөн түзүлүп, **“Түркстан АССРнын курамындагы Кыргызстандын административдик-аймактык уюштурулушу”** аталыштагы биринчи бөлүмүндө Түркстан АССРнин курамындагы Кыргызстандын административдик-аймактык түзүлүшү, 1918-1924-жылдардагы Кыргызстандагы аймактык башкаруунун формалары, ыкмалары жана Кыргызстандын аймагындагы жаңы уездерди түзүүнүн себептери, өбөлгөлөрү, алардын ишмердүүлүгү каралат.

1917-жылдын октябрында большевиктердин Петербургда Керенскийдин убактылуу өкмөтүн жеңип чыгышы Орто Азиянын тургундарынын тарыхында жаңы баракты ачты. Бийликтин Советтердин колуна өтүшү Убактылуу Өкмөттүн башкаруу органдарын таркатып, анын ордуна жаңыларын түзүү жолу менен ишке ашкан. Эски административдик аппаратты алмаштыруу процесси күч алган. 1920-жылы Түркстан крайы 5 областтан, 31 уезден турган. Болуштуктар, айылдык жамааттар жана айылдардын жалпы саны ылайыгына жараша 466 жана 3925 болгон. Ар бир аймак түрдүү элдердин өкүлдөрүнөн турган.

Болуштуктар калктын чарбалык ишинин өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен, көчмөн жана отурукташкан болуп экиге бөлүнгөн. Көчмөн болуштук бир нече уруунун өкүлдөрүнөн турган. Ошол эле учурда ар кандай кландардын ортосунда “партиялык” деп аталган күрөш башталган. Бул көрүнүш табигый түрдө майда уруктар бөлүнүп, башка болуштуктардагы тууган-туушкандары менен биригип, өздөрүнчө болуштукту түзүүгө алып келген. Мындай биригүү өзүнчө жашоочуларды же айылдарды бир болуштуктан экинчи болуштукка өткөрүү жана эски болуштуктарды бөлүп-жаруу аркылуу ишке ашкан. Кээ бир жерлерде болуштуктар бир атадан болгон уруктардан пайда болгон. Маселен, 1918-жылы Пишпек уездинин кыргыз жарандарынын өкүлдөрү райондоштуруу боюнча Жети-Суу областтык комиссиясына “жоочалыш” уруусун 400 кожолуктан өзүнчө болуштук бөлүп берүү өтүнүчү менен кайрылышкан.

Орус кыштагы же бир нече кыштак өзүнчө болуштук болуп эсептелген. Келгиндер конуштарынын жана айылдык жамааттардын өзүнчө административдик түзүлүшүнүн себеби, ар кандай жеңилдиктерди, анын ичинде ссудаларды, жер тилкелерин, ар кандай салык жеңилдиктерин берүү үчүн калктын эсебин алуу зарылчылыгы болгон.

XX к. башталышында кыргыздар бара-бара көчмөн чарбадан отурукташкан жашоого өткөн. Жаңы отурукташкан кыргыз болуштуктары пайда болуп, кыргыздардын арасында көчмөн чарбалардын үлүшү өтө жогору бойдон калган.

1916-жылдагы көтөрүлүш, падышанын ырайымсыз жазалоочуларынын кандуу басышы Түркстан АССРинин калкынын санынын өзгөрүшүнө, көчмөн болуштуктарда калктын бир кыйла азайышына өбөлгө түздү. 1920-жылы көчмөн болуштуктарды бириктирүү жүргүзүлүп, бир нече чектеш аймактык болуштуктар "механикалык" түрдө бир болуштукка бириктирилген. 1917-жылы Пишпек уездиндеги болуштуктардын саны 44 бирдик болсо, бириккенден кийин 10го жеткен. Пржевальский уездинде 32 болуштук (1899-жылга чейин Ысык-Көл, 1922-жылдан (1919-ж.). Каракол) болсо, 1920-жылы 20, Нарын уездинде 9 болуштук калган.

1920-жылга чейин Түркстан АССРнын курамында бир нече жаңы уездер уюштурулган. Жаркент уезди Берн жана Пржевальск уездинин бир бөлүгүнөн түзүлгөн.

1920-жылы январь айында Пишпек уездинин администрациясы Токмок уездин жоюу жана уезддин болуштуктарын Пишпек уездине кошуу жөнүндө өтүнүч менен кайрылган. Токмок чиновниктери «уездди жоюу Пишпек шаарындагы бир нече адамдардын аракети» деп белгилешкен. Токмок уездинин Пишпектин карамагына киргиси келбегендигинин дагы бир себеби борбордун каржылык таасири болгон. Ачарчылык маалында Пишпек уездине 2 миллион рубль бөлүнүп, анын 25 миң рубль гана Токмок уездине берилген.

ТүркБАК 1920-жылы март айында Токмок уездин өз алдынча административдик бирдик катары жойгон. Мурдагы Токмок уездинин болуштуктары Пишпек уездинин курамына киргизилип, үч болуштук түзүлгөн: Токмок, Быстроречинск, Каракуруз ал эми Ысыката болуштугу жана Дмитриевка, Денисовск кыштактары Лебединск болуштугуна өткөн. Тоолуу - Абилда, Темирболот, Кочкор болуштуктары Пишпек Тоолуу болуштугуна бириктирилип, Абилда жана Темирболот айылдык аткаруу комитеттеринин түзүлүшү менен Кочкор болуштугу Темирболот айылдык аткаруу комитетине кошулган. 1920-жылдын орто ченинде партиянын уезддик-шаардык комитети партиянын Токмок, Быстроречинск жана Каракоңуз болуштук комитеттерден турган райкомунга айландырылган.

Каракол уездинен жаңы Нарын уезди бөлүнгөн. Бул административдик бирдикти түзүү идеясы падышалык чиновниктерге таандык болгон, алар кыргыздар үчүн өзгөчө уездди түзүүнү, ал жерге Пишпек жана Пржевальск уезддеринин бардык түпкү тургундарын сүргүн кылууну сунуш кылышкан.

Бул маселе совет доорунда дагы көтөрүлүп 1918-жылдын 27-январында Түркстан крайынын Эл комиссарлар кеңеши Нарын уездин өз алдынча административдик бирдик кылып уюштуруу жөнүндө декрет чыгарган. 1918-жылдын 18-июнунда Верный областтык аткаруу комитети Нарын участогунун эл депутаттарынын Советтеринин 1918-жылдын 25-майындагы № 143 токтомун, алардын депутаттарынын кеңешинин 23-майдагы № 24 Ат-Башы участогун Нарын деп атоо жөнүндө чечимин бекитүү жөнүндөгү маселесин караган. Совет бийлигинин тушунда падышалык администрациядан айырмаланып, өзгөчө резервацияларды түзүүгө ниеттенбеген өз алдынча Нарын уездин түзүүнүн себептери бул жердин Каракол шаарынын уезддик

борборунан географиялык жактан алыстыгы, транспорттун жана жакшы жолдордун жоктугу, жергиликтүү коммунисттердин даярдыгынын начардыгы, маданий жактан артта калуу, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына көзөмөлдүн начардыгы ж.б. болгон. 1918-жылы Түркстан Эл Комиссарлар Совети Нарын участогун өз алдынча уезд кылып кайра түзүү жөнүндө декрет чыгарылып, 1918-жылдын 11-июлунда Жети-Суу областтык аткаруу комитети Нарын уездин түзүү жөнүндө токтом кабыл алган.

“Кара-Кыргыз автономиялуу областынын административдик-аймактык бөлүнүшү” атуу экинчи бөлүмдө Кара-Кыргыз автономиялуу областынын түзүлүшү жана областын административдик-аймактык түзүлүшү каралат.

Белгилүү болгондой, Совет мамлекетинин түзүлүшүнүн алгачкы жылдарында түзүлгөн шарттар жаңы райондоштурууга мүмкүндүк болгон эмес, анткени Түркстанда Совет бийлигинин алгачкы айларында жаңы түзүлүштүн жактоочулары менен каршылаштарынын ортосунда курч саясий күрөш жүргөн.

Түркстанда улуттук саясатты иш жүзүндө жүзөгө ашырууга көмөк көрсөтүү максатында РКП (б) БКнын жана РСФСР өкмөтүнүн ыйгарым укуктуу өкүлү - П. А. Кобозеванын жетекчилиги менен Түркстан иштери боюнча РКП (б) БК жана ЭКСтин убактылуу комиссиясы түзүлгөн.

П.А.Кобозевдин катышуусу менен 20-апрелден 30-апрелге чейин Түркстандын жумушчу, солдат, дыйкан жана мусулман депутаттарынын Советтеринин V курултайы өтүп, анда ал Түркстан крайын Түркстан АССРине өзгөртүүнү сунуш кылган. Курултай ТАССР жөнүндө жобону кабыл алган.

Автономиялуу Түркстан Советтик Социалисттик Республикасынын түзүү Орто Азия элдеринин, анын ичинде кыргыз элинин советтик улуттук мамлекеттүүлүгүн калыптандыруу жана өнүктүрүү жолундагы биринчи кадам болуп калган.

1920-жылы август айында Бүткүл россиялык Борбордук Аткаруу Комитети Автономиялуу Түркстан АССРин түзүү жөнүндө декрет чыгарып, биротоло республиканын укуктук статусун расмий түрдө бекиткен.

1920-жылы Бүткүл союздук эл каттоо крайдагы иштин чыныгы абалын көрсөткөн жок. Ар кандай себептерден улам айрым волосттордо (Фергана өрөөнүндөгү жана бир катар башка болуштуктарда) эл каттоо жүргүзүлгөн эмес. Улуттун аныктамасын ар кандай чечмелөөгө жол берилген, айрым учурларда Түркстандын улуттук курамы жөнүндөгү маалыматтар атайылап бурмаланган. Эл каттоонун жүрүшүндө Өзбекстан жана Түркмөнстанга тиешелүү бөлүктөрдө эл каттоонун аткаруучуларына кандай болгон күндө да «мусулман», «христиан», «православ» деген жоопторду кабыл албоо тапшырмасы берилген. 1923-жылдагы шаардык каттоодо Ташкент шаарынын айланасында жана Ангрен дарыясынын өрөөнүндө жашаган бардык курамдар жалаң гана «өзбек» деп катталган.

Кыргыздын чыгаан уулдары ата журттун тагдырына кабатырланып, кыргыз элинин бири-биринен ажыраган бөлүктөрүн кайрадан бир бүтүнгө бириктирүүгө аракет кылышкан. Жети-Суу областтык аткаруу комитетинин

төрагасы А. Сыдыков, аткаруу комитетинин бөлүм башчысы И. Арабаев кыргыздардын өз тагдырын өзү аныктоо маселесин көтөрүшөт. Окумуштуу-тарыхчылардын изилдөөлөрүндө кыргыз элине автономия түзүү маселеси биринчи жолу 1921-жылдын май айында көтөрүлгөн. Түрк комиссиясынын жана Түркстан БКнын бир катар жооптуу кызматкерлери Түркстан АССРинин курамында өз алдынча Кара-Кыргыз тоолуу областын түзүү жөнүндө маселени көтөрүшкөн. З. Курманов А. Сыдыков идеянын чыныгы дем берүүчүсү экенин өз эмгегинде далилдеген.

Областты түзүү зарылчылыгы бир катар жагдайлардан улам келип чыккан. Биринчиден, кыргыз элинин Түркстандын ар кайсы облустарына, уезддерине, волостторуна, алтургай айылдарына чачырап кетиши элдин социалдык-экономикалык жана маданий өнүгүүсүнө кедергисин тийгизген. Көбүнчө кыргыздар аймактык бирдиктерде этникалык азчылыкты түзүшкөн, ошондуктан алардын кызыкчылыктары көп учурда этибарга алынган эмес. Маселен, мындай шарттарда сабаттуулук процесстерин жүргүзүү өтө кыйын болгон. Фергана, Самарканд облустарында окуу өзбек тилинде жүргүзүлсө, Жети-Суу, Сырдарыя аймактарында кыргыздар түндүктө казактар менен, түштүктө өзбектер менен ассимиляцияланган.

Экинчиден, Жети-Суу областтык башкаруу түзүмүнүн кыргыз-казак кызматкерлеринин ортосунда жүрүп жаткан күрөш негизинен принципалдуу негизде эмес, улуттук негизде жүргөн. Өз алдынча мамлекеттик түзүлүштү түзүү Кыргызстандын түштүгүндөгү басмачылар кыймылын жок кылууга салым кошо алмак, анткени айрым басмачылардын лидерлери күрөштү токтотуунун шарты катары өзүнчө областы түзүүнү сунуш кылышкан.

А. Сыдыков 1922-жылы март айында Ташкентте өткөн Бүткүл Түркстандык Советтердин XII курултайында болгон сапарында ТүркБАКтын алдына маселени коюп, тоолуу аймакты бөлүп берүү чечимине жетишкен.

Түркстан РКП(б) БКнын катчылыгы 1922-жылдын 25-мартында Жети-Суу областын райондоштуруу маселесин карап, Түркстан Республикасынын курамына Тоолуу областы уюштуруу жөнүндө декрет жарыялоону ТүркБАКтын президиумуна тапшырган. 26-мартта Түрк АССР Советтеринин Борбордук Аткаруу Комитети Жети-Суу уездинин курамындагы Пишпек, Каракол, Нарын, ошондой эле Сыр-Дарыя областынын Олуя-Ата волостундагы Талкановка, Жайылганов тоолуу участоктору кирген борбору Кочкор болгон, Кара-Кыргыз тоолуу областын түзүү жөнүндө Жети-Суу областтык аткаруу комитетинин өтүнүчүн канааттандыруу принципалдуу зарыл деп табылган токтом чыгарат.

Бул долбоордун иш жүзүндө ишке ашырылышында бөлүнүүнү жактаган тараптар менен каршылаштардын ортосунда курч партиялык-топтук күрөш күчөгөн. Р. Худайкулов баштаган топ курултайды өткөрүүгө жана Тоолуу областы түзүүгө каршы чыккан. Р. Худайкулов жана анын тарапташтарын Ташкенттеги ТүркБАКнын казак кызматкерлеринин бир бөлүгү жана «кыргыздар казак элинин бир бөлүгү» жана бүткүл түрктөрдүн биримдиги

жөнүндөгү «алашчылардын» идеясын жактаган Алма-Атадагы областтык аткаруу комитети колдогон.

1922-жылдын 4-6-июнунда Пишпекте I тарыхый уюштуруу курултайына Түркстан Республикасынын курамындагы өз алдынча Тоолуу областынын уюшулушу боюнча бул аймактагы улуттук азчылыктардын өкүлдөрү катышууга чогулган. Бирок, партиянын Генералдык катчысы жана улуттар эл комиссары И. Сталиндин көрсөтмөсү менен ТКП(б) БКнын Аткаруу бюросу Тоолуу аймакты бөлүүнү убактылуу токтотууну чечкен, областты түзүү жасалма мажбурланган, даярдыксыз чечим деп эсептелип, Кыргыз Тоолуу областына бөлүү боюнча маселени ТүркАССРнин райондоштурууну жүргүзүүгө чейин жылдырылган.

1924-жылы Советтердин Бүткүл Түркстандык XII курултайынын кыргыз делегаттары РКП(б) БКнын жана СССР БАКнын Улуттук Советине атайын кат менен кайрылышат, анда алар социалдык-экономикалык жана саясий иш чараларга, кыргыздар жашаган көптөгөн аймактар камтылбай калганын кара-кыргыз эмгекчи массасынын өкүлдөрү партиялык жана мамлекеттик иштерге тартылбаганын белгилешкен. Кыргыздардын «таанылбагандыгынын» негизги себептери: биринчиден, тилинин кандайдыр бир окшоштугу, жашоо-тиричилигинин жана башкаруусунун бирдейлиги, ошонун айынан европалыктар кайсак-кыргыз менен кара-кыргызды бир улут деп алышкан. Экинчиден, Түркстандын кээ бир жетекчилеринин кара-кыргызды кайсак-кыргызга кошуп, бирдиктүү эл түзүүгө умтулуусу деп көрсөтүшкөн.

1924-жылы 10-мартта ТКП БК (б) менен Түркстан Советтеринин БАКында, Орто Азия бюросунун мүчөлөрү менен партиялык-советтик кызматкерлеринин бириктирилген кеңешмесинде И.Арабаев өз сөзүндө кара кыргыздар саны көп болсо да, кыргыз-кайсактардан кескин айырмаланып, кызыкчылыктары эң көп тебеленгенин жана өз алдынча республика болуу укугу берилбей жатканына нааразычылыгын билдирген. Ал Кыргыз автономиясы маселесин токтоосуз чечип, Түркстанга, Кыргыз (Казак) Республикасына же РСФСРге кошулуу маселесин кара-кыргыз элинин өзүнө чечүүгө укук берүүнү сунуш кылган. Кеңешме Түркстандын Кайсак-Кыргыз жана Кара-Кыргыз областарын Кыргыз (Казак) Республикасынын курамына кара-кыргыздарга автономия берүү максатка ылайыктуу деген тыянакка келет.

Кыргызстандын өкмөтүнүн келечектеги түзүмү 1924-жылдын 28-августунда административдик-укуктук комиссиянын кеңешмесинде аныкталып, анын чечими менен областтык аткаруу комитетинин аппаратынын курамы төрагадан, анын эки орун басарынан, катчыдан жана алты мүчөдөн турган. Төраганын орун басарларынын бири административдик бөлүмдүн, экинчиси аймактык пландоо комиссиясынын өкүлү болгон.

Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн түптөлүшүнүн эң маанилүү өбөлгөлөрүнүн бири улуттук-мамлекеттик чек араны тактоо, бул боюнча практикалык иштер Орто Азия республикаларынын өзүндө башталган. 1924-жылы сентябрда Түркстан АССРнин БАК, Советтердин V Бүткүл Бухара жана V Бүткүл Хорезм Курултай Кеңештери эски мамлекеттик түзүлүштөрдү жоюу жана крайдагы

улуттардын курамына дал келген жаңыларын түзүү жөнүндө өз алдынча токтомдорду чыгарган. 1924-жылдын октябрында СССРдин Борбордук Аткаруу Комитети өзүнүн Президиумуна Орто Азия элдеринин эркине ылайык жаңы республикаларды түзүүнү тапшырган.

Борбордук Азиянын улуттук-мамлекеттик чек арасын белгилөө анын элдеринин өнүгүшүндө чоң мааниге ээ болгон, ал мурда бөлүнүп кеткен элдерди кайра бириктирүүдөн турган, алар тарыхта биринчи жолу өз улуттук мамлекеттерин түзүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон.

Бирок, жаңы мамлекеттик түзүмдөрүнүн чектерин аныктоого партиялык жогорку органдардын мүчөлөрүнүн мамилеси негизинен: алардын көпчүлүгү үчүн бул көйгөйгө мамиле кылуу келечектеги тагдырды аныктоочу процесс эмес, улуттардын, аймакты саясий жана экономикалык башкарууну жакшыртуу максатында калктын улуттук курамын эске алуу менен бирдиктүү бөлүнгүс өлкөлөрдүн аймактык административдик бөлүнүшү формализм менен айырмаланганын моюнга алуу керек.

Бөлүштүрүү принциптери жалпысынан адилеттүү деп эсептелгени менен иш жүзүндө бир катар аспектилер, мисалы, көчмөндөрдүн жашоо образынын өзгөчөлүктөрү эске алынбай калган.

Ошентип, ал улуттук-саясий (этносаясий) жана экономикалык деген эки принципти ишке ашыруунун негизинде ишке ашырылгандыгы белгилүү. Биринчи принцип Орто Азиянын келечектеги ири этностук топторунун этносаясий параметрлерин жалпысынан туура аныктоого шарт түзгөн. Натыйжада бул этникалык топтор аныкталып алардын өз тагдырын өзү чечүүгө укуктары аныкталган.

Экономикалык максатка ылайыктуулук принцибин эсепке алуу көчмөндөрдүн, анын ичинде кыргыздардын аймактык кызыкчылыктарынын биринчи кезекте козголушуна алып келген, анткени пахтачылык менен эмгектенген өзбек жана тажик элдерине аймактык артыкчылыктар берилген.

Бул принциптин иш жүзүндө ишке ашырылышы кыргыз элинин кызыкчылыгына чоң зыян келтирди. Натыйжада Кыргызстан сыяктуу бир дагы мамлекетте мынчалык бурмаланган чек ара жана анклавдары болгон эмес.

Улуттук автономияны жарыялоонун кыргыз эли үчүн тарыхый зор мааниси болгон. Кыргыздар мамлекеттүүлүгүнөн ажырагандан көп кылымдар өткөндөн кийин чектелген автономия менен болсо да өз мамлекеттүүлүгүн түзүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болушкан.

“Кыргызстандын административдик башкаруу системасынын формалары” аталыштагы төртүнчү бап үч бөлүмдөн турат. **“Округдук-болуштук башкаруу”** бөлүмүндө округдук-болуштук бөлүштүрүүнү өзгөртүү жана башкаруу формаларына талдоо жүргүзүлдү.

ККАОнун облревкому жана уезддик ревкомдордун чечимдери боюнча областтын аймагын эки округка бөлүштүрүү туура деп табылган. Андан кийин, 1924-жылдын ноябрында Каменскийдин төрагалыгы астында райондоштуруу боюнча областтык комиссия жаңы административдик-территориялык бөлүнүүнүн зарылдыгы жөнүндө пикирин билдирген. Комиссия облревкомго

жаңы райондоштурууну сунуш кылат жана Кыргызстандын үч бирдиктен турган бөлүнүшүнүн максатка ылайыктуулугуна макул болот: 1) областтык, 2) округдук, 3) райондук (ирилештирилген) болуштук. Сунушталган райондоштуруу боюнча област төрт округга – Пишпек, Каракол-Нарын, Ош, Жалал-Абад бөлүү каралган. Мурдагы Каракол жана Нарын уезддеринин, ошондой эле мурдагы Пишпек уездинин Тоолуу районунун бардык болуштуктары Каракол-Нарын округуна өтүшү керек болгон.

РКП(б) ККАОнун уюштуруу бюросунун президиумунун 1924-жылдын 25-ноябрындагы токтому боюнча жаңы административдик бөлүнүш төмөнкүдөй болгон: Пишпек округу борбору Токмок шаары; Каракол - Нарын округу борбору (убактылуу) Каракол шаары; Ош округу борбору Ош шаары; Жалал-Абад округу борбору Жалал-Абад шаары белгиленген. Ушул эле токтом менен Пишпек шаары областтын борбору болуп тандалган.

Областтык өкмөттүн милдети эмгекчи калктын кеңири массасын советтик башкаруу органдарына тартуу болгон. Совет бийлигинин чечимдерине ылайык, башкаруу органдары калктын башкарууга катышуусуна ынгайлашкан. Эмгекчил калктын массасын башкарууга тартуу үчүн көпчүлүккө түшүнүктүү тилде уюштуруу керек эле. Иш кагаздарын жергиликтүү тилге которуу аракети мамлекеттик кызматтагы чиновниктердин катуу каршылыгына дуушар болгон, анткени иш кагаздары орус тилинде жүргүзүлгөн. Областтык аткаруу комитети мамлекеттик аппаратты түптөө кампаниясын жүргүзүүнү, бул мамлекеттик башкарууга улуттук республикалардын жана региондордун эмгекчи массасын тартууну жана советтик демократияны чыныгы социалдык-таптык мааниде жайылтууну, баардык мамлекеттик аппарат жергиликтүү калктын тилинде тейлөөнү чечкен.

Областты натыйжалуу башкаруу максатында мамлекеттик аппарат үчүн жергиликтүү улуттардын кадрларын даярдоо зарыл болгон, анткени алар күнүмдүк турмушту жана каада-салттарды жакшы билишкен. Улуттук кадрларды даярдоодо областтык аткаруу комитеттинин жергиликтүү калкты тартуу иши артыкчылыктуу болгон. Бул максатта аймактык комиссия түзүлүп, иш кагаздарын ошол жерде өкүм сүргөн улуттун тилине которуу боюнча иштер жүргүзүлгөн. Советтик-партиялык аппараттын ар бир кызматкери түпкү улуттун гана эмес, тигил же бул округдун же болуштуктун аймагында жашаган башка улуттардын да таламдарын эсепке алууга тийиш эле. КАОнун аймагында көптөгөн улуттар жашаган. Алардын арасында көчмөн, жарым көчмөн жана отурукташкан элдер болуп, маданий жана билим деңгээли боюнча да айырмаланышкан. Мурдагы административдик бөлүнүштө бул өзгөчөлүктөр эске алынган эмес.

Экинчи, **“Кыргызстандагы райондоштуруу”** деп аталган бөлүмүндө Кыргызстандагы райондоштуруу процесстери жана анын жүрүшү талданды.

ББАКнын (ВЦИК) Президиуму мисалы, 1925-жылдын 6-июнунда РСФСРдин ББАКтын Президиуму областтык бийликке анын ички райондоштуруу долбоорун иштеп чыгууну тапшырган. Бирок жаңы административдик бирдиктерде ар кыл улуттардын ортосундагы чыр-чатактар

көбөйгөн. Ушуга байланыштуу мындай учурларды болтурбоо максатында 1925-жылы июнь айында Орто Азияны райондоштуруу боюнча комиссия Кыргыз обкомуна мүмкүн болушунча, улуттук азчылыктар басымдуулук кылган өз алдынча административдик бирдиктерди түзүүнү, ошондой эле айылдык Кеңештерде алардын тилинде окутууну жана иш кагаздарын жүргүзүүнү сунуш кылган.

Мындан тышкары, ушул эле комиссия административдик башкарууну жакшыртуу максатында округдар менен волостторду ирилештирүүнү сунуш кылган. Бирок бул округдун борбору менен анын айрым аймактардын ортосундагы аралыктардын көбөйүшү сыяктуу бир катар кемчиликтерге дуушар кылып, аларды башкаруунун татаалдашуусуна алып келген.

Областтык аткаруу комитеттин токтомуна ылайык райондоштуруу табигый-тарыхый, демографиялык, жер, турмуш-тиричилик принциптерине негизделиши керек болгон. Мисалы, Пишпек округу бири-бирине байланышпаган эки райондон турган.

Жаңы райондоштурууга түрткү болгон себептерге кыргыз элинин маданий жана чарбалык курулушун камсыз кылуу дагы кирген. Чындыгында, ушул кезге чейин бардык экономикалык жана маданий борборлор кыргыз калкына маданий-чарбалык курулуш үчүн зарыл шарттарды түзө алган эмес.

Үчүнчү **“Кантондук башкаруу системасы”** деп аталган бөлүмүндө административдик-аймактык башкаруунун кантондук системасына өтүү каралды.

Орто Азияны райондоштуруу боюнча комиссиянын 1925-жылдын 5-июндагы пленумунун кеңешмесинде Дублицкийдин (КАОну райондоштуруу комиссиясынын төрагасы) докладында: “Кээ бир болуштуктарды ирилештирүү жана улуттук азчылыктарга өз алдынча болуштуктарды бөлүп берүү менен Кыргызстандын административдик-чарбалык бөлүнүшүнүн схемасы учурдагы административдик бөлүнүшкө оңдоолорду гана киргизээри, Кыргызстандын административдик-чарбалык түзүлүшүнө негизи жол берилбестиги, анткени табигый түрдө областтын географиялык шарттары райондорду бири-бири менен округдун борборлорунун ортосунда бөлүнүүчүлүктү жаратаарын, округдун борборунан райондорду (Нарын, Талас, Кызыл-Кыя, Кызыл-Жар, Нойгут-Кыпчак) башкаруу чоң кыйынчылыкты жаратаары белгиленген” .

Бул факторду, ошондой эле Кыргызстандын калкынын этникалык көп түрдүүлүгүн эске алуу менен Борбордук Азиянын райондоштуруу комиссиясы кантондук бөлүнүүнү туура деп тапты. Округдук бөлүштүрүүдөн баш тартууда төмөнкүдөй факты эске алынган: анын калкы 300 - 500 миң адам болушу керек эле, ал эми алардын айрымдарында 195 миң адам жашайт. Буга байланыштуу округдук бөлүштүрүү максатсыз деп табылган. Уезддерге бөлүштүрүү да каралбай калган, анткени алардын аттары райондоштурууда эске алынган эмес. Кантондук бөлүнүш СССРдин башка аймактарында (Башкирия, Татария ж.б.) кабыл алынгандыгына байланыштуу көбүрөөк таанылган. Экинчи жагынан, бул тартип башка критерийлерди: улуттук жана уруулук өзгөчөлүктөр, чарбалык түзүлүш, табигый географиялык шарттар да эске алган. Акыры, мындай

райондоштуруу менен этникалык азчылыктар өзүн-өзү башкаруу укугуна ээ болуп, өздөрүнүн маданий - тилдик автономиясына ээ болушкан.

Кантондордун саны 12-13кө жетиши керек деп болжолдонгон, бирок кийинчерээк райондоштуруу процессине жооптуу жетекчилер экономикалык жана улуттук факторлорду эске алуу менен жети гана кантонду: Чүй, Талас, Каракол, Нарын, Ош, Жалал-Абад, Фрунзени түзүүнү чечишкен, алар 52 волостко, ал эми кезегинде 455 айылдык Кеңештерге бөлүнгөн.

Кийинчерээк Чүй кантону Фрунзе кантонуна, ал эми Жалал-Абад жана Ош кантондору Ош округуна бириктирилген. Ошол эле мезгилде болуштуктан райондук бөлүштүрүүгө өтүү башталган. Ошентип, Кыргыз АССРинин аймагы 1 округга, 5 кантонго, 13 районго, 29 болуштукка жана 441 айылдык кеңешке бөлүнгөн.

1930-жылы автономиялуу республикада кантондук бөлүштүрүү жоюлуп, анын аймагы райондорго, алар өз кезегинде айылдык кеңештерге бөлүнгөн.

КОРУТУНДУ

Кыргызстандын ХХ кылымдын 20-30-жылдарындагы административдик-аймактык түзүлүшүн изилдөөнү натыйжасында төмөндөгүдөй **тыянактарга** келдик:

1. Диссертациялык изилдөөнүн тарыхнаамалык талдоо бир катар эмгектерде Кыргызстандын административдик-аймактык түзүлүшүнүн айрым аспектилерин камтыгандыгын көрсөттү. Бирок бул маселе бүгүнкү чейин илимий изилдөөнүн өзүнчө объектиси катары карала элек.

2. Диссертациянын негизги булактарын архивдик документтер түздү. Аларга съезддердин токтомдору, протоколдору, ККАОнун ревкомунун пленардык жыйындарынын материалдары, областты райондоштуруу боюнча комиссиялардын чечимдери, Бүткүл россиялык Борбордук Аткаруу Комитетинин декреттери, ККАОнун административдик бөлүнүшү ж.б. документтер кирет. Аларды талдоо аймактын административдик-аймактык түзүлүшүнүн калыптануу тарыхындагы этаптарын, ошондой эле бул процесстерде кетирилген кыйынчылыктарды жана кемчиликтерди аныктоого мүмкүндүк берди.

3. Каралып жаткан мезгилдеги Кыргызстандын административдик-аймактык түзүлүшүнүн калыптануу жана өнүгүү тарыхын үч мезгилге бөлүүгө болот. Алардын биринчиси Россия империясынын курамындагы Кыргызстандагы административдик-аймактык бөлүнүү киргизилген мезгилди камтыйт. Бул түзүлүш «аскердик-элдик башкаруу» деп аталган принципке негизделип, ага ылайык Кыргызстандын аймагы төрт областка, уезд, болуштук жана айылдарга бөлүнгөн.

Совет бийлигинин орношу менен Кыргызстан Түркстан АССРнин курамына кирип, мурдагы Түркстан генерал-губернаторлугунун мезгилиндеги: Закаспий, Самарканд, Жети-Суу, Сыр-Дарыя жана Фергана обасттарынан турган административдик бөлүнүштү өзгөртүүсүз сактап калган. Областтар кезегинде уезддерге жана болуштуктарга бөлүнгөн.

Административдик-аймактык түзүлүштүн экинчи мезгил ККАО түзүлүп, округдук жана райондук-болуштук бөлүнүштүн пайдасына чечим кабыл алынгандан кийин башталган.

Кыргызстандын административдик-аймактык түзүлүшүнүн тарыхынын үчүнчү мезгили 1926-жылдын февраль айында Кыргыз Автономиялык областы КАССР болуп өзгөртүлгөндөн кийин башталган. Жаңы административдик бөлүштүрүүгө ылайык округдардын ордуна Чүй, Талас, Каракол, Нарын, Ош, Жалал-Абад, Фрунзе кантон түзүлгөн. Кантондор 52 болуштукка бөлүнгөн. 1930-жылы кантондук бөлүнүш жоюлуп, Кыргыз АССРнин аймагы райондорго жана айылдык кеңештерге бөлүнгөн.

4. Совет бийлиги орногондон кийин жер-жерлерде Советтер түзүлүп, аларга административдик, чарбалык, финансылык, маданий-агартуу милдеттери жүктөлгөн. Түркстан крайынын Эл Комиссарлар Совети ишмердигин жөнгө салуу максатында 1917-жылы «Жумушчу, солдат жана дыйкан депутаттарынын жергиликтүү кеңештерин уюштуруу жөнүндө жобо» кабыл алып, анда аткаруу бийлигинин түзүмү: область, уезд, болуштук, шаарлар жана кыштактар бекитилген.

5. Райондоштуруу процессинде чечүүчү ролду, биринчи кезекте, улуттук маселедеги жалпы түрк ураандарын жоюу маселесин чечүүгө большевиктердин каалоосу менен шартталган саясий мотивдер ойногон. Буга байланыштуу большевиктер бөлүштүрүүнү биринчи кезекте улуттук аспектиге негиздеп, ошону менен этникалык өзүн-өзү аңдоонун өсүшүн тездеткен.

Ошол эле учурда улуттук-аймактык бөлүштүрүү, мамлекеттүүлүктү түзүү процесстерин эл каттоонун маалыматтарын эске алуу менен большевиктер улуттук саясий күчтөр менен бирге чечкендигин моюнга алуу керек.

6. Бул саясаттын натыйжасында РСФСРдин курамындагы ККАОнун административдик-аймактык түзүлүшүнө 75 болуштук, алты шаар, 727 айыл, 721 кыштак жана 5 хутор бириктирилген. Алардын ичинде ККАОнун курамына Фергана областынын: Анжиян уездинен 10 болуштук, Наманган уездинен 10 болуштук, Фергана уездинен 5 болуштук, Кокон уездинен 2 болуштук, Ош уездинен 13 в болуштук; Сыр-Дарыя областынан: Олуя-Ата уездинен 14 болуштук; Жети-Суу областынын: Пишпек уездинен 7 болуштук, Нарын уездинен 7 болуштук, Пржевальск уездинен 8 болуштук кирген.

Област Жалал-Абад жана Пишпек округдарына бөлүнүп, биринчиси эки уездден: Ош жана Жалал-Абад, экинчиси төрт уездден: Пишпек, Каракол, Нарын, Олуя-Атадан (Тоолуу) турган.

Ошентип, ККАОнун аймагында административдик айылдар, шаарлар, көчмөн жана европалык болуштуктар (айыл конуштары), уезддер (Нарын жана

Пржевальск), эки округ (Пишпек жана Жалал-Абад) жана бир округ (Тоолуу) ишмердүүлүгүн жүргүзгөн.

7. Облревкомдун, округдук ревкомдордун ККАОнун мамлекеттик курулушу боюнча уюштуруу иштеринин жүрүшүндө эки округга бөлүштүрүү шартында административдик башкарууну туура уюштуруу жана талаптагыдай башкаруу мүмкүн эместиги белгилүү болду. Областтык революциялык комитет эки округдук бөлүштүрүүдөн баш тартууга аргасыз болгон, анын жүйөөсү мисалы, Пишпек уездинин калкы абдан сейрек, айрыкча түштүк-батышында байланыш дээрлик жок болуп, бүткүл аймак боюнча эки гана биринчиси Пишпектен Караколго, экинчиси Кутмалдыдан Нарынга чейин болгон. Кара жолдордун жок болгону жооптуу кызматкерлердин борбордон катташы, билдирүүлөрдү жана каттарды жеткирүү өтө кыйынга турган. Албетте, мындай шартта округдун аппараты үчүн кеңири аймакты башкаруу кыйын эле.

1924-жылы ноябрда Каменскийдин төрагалыгы астында областты райондоштуруу боюнча комиссия жаңы административдик-аймактык бөлүнүүнүн зарылдыгын билдирген. Комиссия облревкомго жаңы райондоштурууну сунуштап, ККАОнун үч бирдиктен турган бөлүнүшүн: 1) областтык, 2) округдук, 3) райондук (ирилештирилген) болуштук максатка ылайыктуу деп табат. Сунушталган райондоштуруу боюнча област төрт округга – Пишпек, Каракол-Нарын, Ош, Жалал-Абад бөлүнгөн. Каракол жана Нарын уезддеринин, ошондой эле Пишпек уездинин Тоолуу районунун / Тоолуу болуштугунун / баардык болуштуктары Каракол-Нарын округуна өткөрүү сунушталган.

8. 1925-жылдын 11-ноябрында түзүлгөн областтык райондоштуруу комиссиясы жана округдук комиссиялар бир нече улуттук болуштуктарды уюштурган жана төрт округдуу аралаш болуштуктар менен бир улуттуу болуштуктарды өзгөртүүсүз калтырган. Комиссиялар өз ишинде текшерилбеген материалдарды пайдаланышкан, бардык болуштуктар боюнча толук маалымат болгон эмес, бир катар уезддердин чек аралары такталбаган жана административдик бөлүштүрүүлөр боюнча калктын пикири эске алынган эмес.

Бирок, 1926-жылы, жаңы райондоштуруу ишке ашырылган, анын себептери төмөнкүлөр:

- Борбордук Азияны улуттук-аймактык бөлүштүрүү учурунда этникалык азчылыкка көңүл бурбоодон келип чыккан улуттук дискриминация;

- Өзбекстанда кыргыз калкынын бир бөлүгү калганына байланыштуу чек араларды тактоо;

- көптөгөн кыргыз болуштуктарында туруктуу болуштук борборлордун жоктугу;

- уруулардын ортосундагы чыр-чатактардын бири болгон - жайыттарды биргелешип жана сарамжалдуу пайдалануу маселесин чечүү

- соода борборлорунун, ирригациялык системалардын, жолдордун ж.б. жайгашуусун эсепке албастан эски административдик бирдиктерди түзүү;

- эл депутаттарынын Советтери, мамлекеттик органдар, коомдук уюмдар райондорду социалдык-этникалык өнүктүрүү боюнча чараларды пландаштырууга жана ишке ашырууга жетиштүү көңүл бурушкан эмес;

- административдик түзүмдөрдөгү аймактардын бирдей эмес бөлүштүрүлүшү.

Областы райондорго бөлүүнүн үч баскычтуу принцибинин долбоору: борбор - район - айылдык кеңеш каралган. Бирок: а) райондордун административдик жана чарбалык борбору болууга ылайыктуу калктуу пункттун жоктугу; б) долбоорлонгон райондор менен республиканын борборунун ортосунда почта-телеграф байланышынын начарлыгы; в) райондук аппаратты кадрлар менен камсыз кылуудагы кыйынчылыктар; г) райондордун жана айылдык советтердин ортосундагы аралыктын узактыгынан байланышты түзүүдөгү жаралган кыйынчылыктар ж.б. себептерден долбоор ишке ашкан эмес.

9. Кантондук системага өтүүгө анын СССРдин башка аймактарында (мисалы, Башкирияда, Татарияда ж. б.) болушу; улуттук жана уруулук өзгөчөлүктөр, чарбалык түзүлүш, табигый географиялык шарттар сыяктуу критерийлерди эске алуунун зарылдыгы; этникалык азчылыктарга өз алдынча башкаруу укугун берүү менен алардын маданий жана тилдик автономиясын эске алуу зарылдыгы сыяктуу себептер өбөлгө түзгөн.

10. Диссертациялык иштин материалдары мамлекеттүүлүктүн калыптануу жана өнүгүү процесстери татаал жана бүдөмүк болгондугун, алар курч саясий күрөш менен коштолгондугун жалпылоого мүмкүндүк берет, бирок алар тарыхтагы алдыңкы окуялардын бири болуп калгандыгын, кыргыз элинин кийинки бүткүл тарыхый жолуна оң таасир этээрин өзгөчө баса белгилей кетүү керек. Бул процесстерде мамлекеттик түзүлүштү негиздеген саясий чыгаандар өзгөчө орунду ойногон.

Каралып жаткан окуялардын маанилүүлүгү жана маңызына баа берүү, анын тамыры байыркы доорго, орто кылымдарга барып такаларын эске алуу менен “калыптануу” эмес, “кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн кайра жаралуусу” терминин колдонуунун тууралыгын белгилей кетүү керек.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР:

1. Кыргыз Республикасынын 2026-жылга чейин өнүктүрүүнүн Улуттук программасында административдик-аймактык түзүлүштү реформалоо милдети коюлган. Диссертациялык изилдөөнүн материалдары, бул маселеде бардык факторлорду эске алуу менен өтө кылдат мамилени талап кылаарын көрсөтүп турат, алардын негизкилери:

- тарыхый жана географиялык улантуучулук, анын улуттук өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен калктын аймактык так эсебин жүргүзүү;
- экономикалык өнүгүүнүн өзгөчөлүктөрүн эске алуу;
- коомдук пикирди, дүйнөлүк жана тарыхый тажрыйбаны эске алуу;
- жогоруда аталган маселелер боюнча адистерди тартуу.

2. Белгилүү болгондой, бүгүнкү күндө райондордун, айылдардын жана башка административдик бирдиктердин аталыштарын жергиликтүү жашоочулар менен макулдашылбай өзгөртүү фактылары көп катталууда. Ушуга байланыштуу мындай өзгөртүүлөрдүн так критерийлерин жана эрежелерин мыйзамдык жактан аныктоо максатында тиешелүү ченемдик укуктук документти кабыл алуу сунушун киргизип жатабыз.

3. Коомчулукка кеңири маалымдоо жана билим берүү процесстеринде колдонуу максатында ХХ кылымдын 20-30-жылдарындагы Кыргызстандын административдик-аймактык түзүлүшүнүн ар кандай аспектилерин чагылдырган архивдик материалдардын жана документтердин жыйнагын басып чыгаруу.

Диссертациянын темасы боюнча жарыяланган эмгектердин тизмеси:

1. Курманалиев, К. А. Административно-территориальная структура Кара-Кыргызской Автономной области [Текст] / Н. С. Усупова, К. А. Курманалиев // Российская наука и образование сегодня: Проблемы и перспективы. – 2023. – №6 (54). – С. 10-14.

<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=59690769>

2. Курманалиев, К. А. Изменения в административной структуре Кыргызстана в условиях перехода к кантонной системе управления (1925-1930 гг.) [Текст] / К. А. Курманалиев // Российская наука и образование сегодня: Проблемы и перспективы. – 2023. – №6 (54). – С. 5-9.

<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=59690767>

3. Курманалиев, К. А. Кыргызстандын 1918-1924-жылдардагы аймактык түзүлүшү [Текст] / К. А. Курманалиев // Известия ВУЗов Кыргызстана. – 2023. – №2. – С. 192-196.

<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=54762631>

4. Курманалиев, К. А. Түркстандын жана анын курамындагы Кыргызстандын аймактык түзүлүшүнүн шарттары (1917-1920-жылдар) [Текст] / К. А. Курманалиев // Известия ВУЗов Кыргызстана. – 2023. – №2. – С. 197-201.

<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=54762632>

5. Курманалиев, К. А. 1919-1921-жылдарда Кыргызстандын аймагында жыңы уездерди түзүүнүн себептери жана ишмердүүлүгү [Текст] / К. А. Курманалиев // Наука, Новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2023. – №6. – С. 236-240.

<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=54898975>

6. Курманалиев, К. А. Кара-Кыргыз Автономиялуу Областынын түзүлүшү [Текст] / К. А. Курманалиев // Вестник КГУ им. И. Арабаева. – 2023. – №3. – С. 215-222.

<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=63860801>

7. Курманалиев, К. А. Орто Азия элдерин улуттук-мамлекеттик бөлүштүрүүдөгү идеологиялык күрөш (1920-1924-жж.) [Текст] / К. А. Курманалиев // Вестник Кыргызстан. – 2023. – 2(2)-3-8. – С.420-426.

<https://elibrary.ru/item.asp?id=73161224>

8. Курманалиев К. А. Кара-Кыргыз Автономиялуу областынын түзүлүшү [Текст] / К. А. Курманалиев // Вестник КГУ им. И. Арабаева. – 2023. – №3. – С. 215-222. <https://elibrary.ru/item.asp?id=63860801>

Курманалиев Кубатбек Амановичтин 07.00.02 – Ата Мекен тарых адистиги боюнча тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган «Кыргызстандын ХХ кылымдын 20-30-жылдарындагы административдик-аймактык түзүлүшү» деген темадагы диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: өзгөчө кырдаалдар органдары, административдик-экономикалык райондоштуруу, эки округдук административдик бөлүнүш, көчмөн жана европалык (отурукташкан) волосттор, кантондук башкаруу системасы, үч даражалуу бөлүү принциби, табигый-географиялык факторлор.

Иштин максаты: Совет бийлигинин алгачкы жылдарында улуттук мамлекеттүүлүктүн калыптануу мезгилиндеги Кыргызстандын административдик-аймактык түзүлүшүнө ар тараптуу талдоо жүргүзүү.

Изилдөөнүн объектиси: Кыргызстандын ХХ кылымдын 20-30 - жылдардагы административдик-аймактык түзүлүшү, Кара-Кыргыз Автономиялуу областынын, андан кийин Кыргыз Автономиялуу Республикасынын түзүлгөн жана өнүгүү мезгили.

Изилдөөнүн предмети: Кыргызстандын административдик-аймактык түзүлүшүндөгү жүргүзүлгөн өзгөрүүлөр жана алардын натыйжалары.

Изилдөөнүн методологиялык негизин илимий объективдүүлүк, тарыхыйлык принциптери түздү. Изилдөөнүн бардык этаптарында анализдин жана синтездин, индукциянын жана дедукциянын жалпы ыкмалары, илимий изилдөөнүн объектисине жараша тарыхый-салыштырмалуулук, тарыхый генетикалык, хронологиялык ыкмалар колдонулду.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: Кыргызстандын ХХ кылымдын 20-30-жыдардагы административдик аймактык түзүлүшүнө байланыштуу КР БМА менен КР КСДАнын фондундагы материалдар алгачкылардан болуп илимий диссертациянын деңгээлинде изилденди жана илимий айлампага киргизилди; биринчи жолу изилденип жаткан мезгилдеги Кыргызстандын административдик-аймактык түзүлүшүнүн калыптанышына жана өзгөрүшүнө шарт түзгөн бир катар тарыхый, географиялык, социалдык-экономикалык, саясий факторлор каралды. Архивдик жаңы тарыхый документтердин негизинде Кыргызстандын Түркстан АССРнин курамындагы жана Кара-Кыргыз автономиялуу областынын аймактык түзүлүшү аныкталды.

Колдонуу боюнча сунуштар. Илимий изилдөөнүн материалдары жана корутундулары Кыргызстандын коомдук-саясий тарыхын, анын административдик-аймактык түзүлүшүнүн тарыхын, башкаруу системасын

толуктоого жардам берет. Аныкталган жана илимий жүгүртүүгө киргизилген архивдик материалдар өлкөбүздүн тарыхынын булак базасын толуктайт.

Колдонуу чөйрөсү. Диссертациянын материалдарында камтылган илимий жоболор, көз караштар жана изилдөөнүн жыйынтыктары Кыргызстандын тарыхын окутууда колдонулушу мүмкүн. Мындан тышкары, диссертациялык иштин маалыматтары учурдагы Кыргыз Республикасында административдик түзүлүштү реформалоо жолунда бир катар аспектилерди эске алуу үчүн колдонмо катары колдонулушу мүмкүн.

РЕЗЮМЕ

диссертационной работы Курманалиев Кубатбек Амановича на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.02 – отечественная история на тему «Административно-территориальное устройство Кыргызстана в 20-30-е годы XX века»

Ключевые слова: Чрезвычайные органы, административно-экономическое районирование, двухокружное административное деление, кочевые и европейские (оседлые) волости, кантонно-волостная система управления, трехстепенный принцип деления, природно-географические факторы.

Предмет исследования: изменения, произведенные властями в административно-территориальном устройстве Кыргызстана за указанный период, и их результаты.

Объект исследования: административно-территориальное устройство Кыргызстана в начале XX века, периода Кара-Киргизской автономной области, а также Киргизской автономной республики.

Цель работы: осуществление комплексного анализа административно-территориального устройства Кыргызстана в период становления национальной государственности в первые годы советской эпохи.

Методологическую основу исследования создали принципы научной объективности и историзма. На всех этапах исследования использовались общие методы анализа и синтеза, индукции и дедукции, историко-сравнительный, историко-генетический, хронологический методы в зависимости от объекта научного исследования.

Научная новизна исследования: часть архивных документов, связанных с административно-территориальным устройством Кыргызстана в 20-30-х годах XX века, впервые изучена на уровне научной диссертации и включена в научный оборот; впервые рассмотрен ряд исторических, географических, социально-экономических, политических факторов, способствовавших формированию и изменению административно-территориальной структуры Кыргызстана в исследуемый период. на основе ранее опубликованных работ, новых архивных данных уточнено территориальное устройство Кыргызстана в составе Туркестанской АССР и Кара-Кыргызской автономной области.

Рекомендации по использованию. Материалы и выводы научного исследования помогут дополнить общественно-политическую историю Кыргызстана, историю его административно-территориального устройства, системы управления. Выявленный и введенный в научный оборот пласт архивных материалов дополнит источниковедческую базу истории нашей страны.

Область применения. Научные принципы, взгляды и результаты исследований, содержащиеся в материалах диссертации, могут быть использованы при преподавании истории Кыргызстана. Кроме того, данные диссертационной работы могут быть использованы как руководство для учета ряда аспектов на пути реформирования административной структуры в современной Кыргызской Республике.

SUMMARY

dissertation work of Kurmanaliev Kubatbek Amanovich for the degree of candidate of historical sciences in the specialty 07.00.02 - national history on the topic "Administrative-territorial structure of Kyrgyzstan in the 20-30s of the XX century"

Key words: Extraordinary bodies, administrative and economic zoning, two-district administrative division, nomadic and European (sedentary) volosts, canton-volost management system, three-degree principle of division, natural and geographical factors.

Object of study: administrative-territorial structure of Kyrgyzstan at the beginning of the 20th century, during the period of the Kara-Kyrgyz Autonomous Region, as well as the Kyrgyz Autonomous Republic.

Subject of the study: changes made by the authorities in the administrative-territorial structure of Kyrgyzstan for the specified period, and their results.

Purpose of the work: to carry out a comprehensive analysis of the administrative-territorial structure of Kyrgyzstan during the formation of national statehood in the first years of the Soviet era.

The methodological basis of the study was created by the principles of scientific objectivity and historicism. At all stages of the research, general methods of analysis and synthesis, induction and deduction, historical-comparative, historical-genetic, chronological methods were used, depending on the object of scientific research.

Scientific novelty of the research: □ a part of the archival documents related to the administrative-territorial structure of Kyrgyzstan in the 20-30s of the twentieth century were studied for the first time at the level of a scientific dissertation and included in scientific circulation; - for the first time a number of historical, geographical, socio-economic, political factors that contributed to the formation and change of the administrative-territorial structure of Kyrgyzstan in the period under study were considered; based on previously published works, new archival data, the

territorial structure of Kyrgyzstan as part of the Turkestan ASSR and the Kara-Kyrgyz Autonomous Region was clarified;

Recommendations for use. The materials and conclusions of the scientific research will help to supplement the socio-political history of Kyrgyzstan, the history of its administrative-territorial structure, and the system of governance. The layer of archival materials identified and introduced into scientific circulation will supplement the source study base of the history of our country.

Application area. The scientific principles, views and research results contained in the dissertation materials can be used when teaching the history of Kyrgyzstan. In addition, the data from the dissertation work can be used as a guide to take into account a number of aspects towards reforming the administrative structure in the modern Kyrgyz Republic.